

К.К. Юдахиндин кыргызча-орусча сөздүгүндө тарыхый сөз деп берилип, азыр кайра жанданган сөздөр

К.К. Юдахиндин кыргызча-орусча сөздүгүндө историзмдер катары көрсөтүлгөн сөздөрдө да маанилик жылыштар болгон. Сөздүктүн историзмдер (ист.) деп белги коюлган сөздөрдү терип алып иликтөө жүргүзүлдү. Окумуштуунун кыргыз тил лексикасын жыйнаган мезгилинде историзмге айланган сөздөр, азыркы биздин мезгилдин талабына ылайык кайрадан жанданып лексика-семантикалык жылыштардын болгондугу аз эмес көрүндү. Бул макалада автор историзм деп жыйнаган сөздөрдүн азыркы учурда кайрадан жанданып лексикада жана басылмаларда, коомдук телеканалдарда активдүү колдонулуп келүүдө.

А.Жалилов кээ бир эскирген сөздөр тилдин өнүгүшүнүн белгилүү бир мезгилдеринде өз маанисинде же семантикалык жактан айрым өзгөрүүлөргө учурап, кайра “жаңырышы” да мүмкүн деген көз караштарын айткан.

Сөздүктө тарыхый сөз болуп катталган, кээ бир сөздөрдү иргеп алып, аларга талдоо жүргүзүүгө аракеттенип көрөлү.

Абак. Сөздүктө мааниси *тыюрма*: абакка түш, *попасть в тыюму* (Юд.18) деп талданып, тарыхый сөздөрдүн катарында берилген. Х.Карасаев немецтин гауптвахта деген сөзү орус тилинен келип кирген, мааниси *түрмө, камак жайы* деп берген (Х.Карасаев,12). Азыр бул сөз кайра жанданып, адабий тилде колдонула баштады. Мисалы, *Экс-жсетекчинин айтымында, азыркы күндө абактардагы абалды түрмө жсетекчилери эмес, ал жерде жазасын өткөрүп жаткан криминалдык күчтөр көзөмөлдөп калыптыр* («Эл сөзү», 09.10.09.).

Агалык: төрагалык ист.(Юд.,20). Сөздүктө тарыхый сөздөрдүн катарында каралып, бирок, азыркы мезгилде кайрадан жанданып, пайдаланылууда. Э.Абдулдаев өзүнүн кыргыз тили окуу китебинде Н.Байтемировдун чыгармасынан мисал келтирип кеткен, *Эшмат аке, айыл кеңешинин төр агасы болуп туруп, бул кылганыңыз чеки эмеспи?* (Э.Абдулдаев, 340). Төмөнкү мисалдардан да азыркы учурда активдүү сөздөрдүн катарында колдонулуп жаткандыгын билсек болот, *Камчыбек Ташиев «Ата Журт» партиясынын тең төрагасы, Жалал-Абад областы боюнча координатору («Апта жаңырык», 23.09.10). Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу жыйынын төрагасы А.Эркебаев* (С.Мусаев,55).

Аким. Сөздүктө араб тилинен кирген, түштүк диалектиге таандык деп көрсөтүлүп, мааниси: *уездной начальник*; Кокон хандыгынын тушунда түштүктө областтын начальниги болуп талданган. А.Жалилов да бул сөздү кайрадан жанданып, колдонула баштаган сөздөрдүн катарына кошкон. Алсак, жазуучу, басма, басмакана, котормо ж.б. сөздөр 20-жылдардан тартып, акимчилик, атуул, атуулдук, усулчу (методист) сыяктуу сөздөр болсо акыркы жылдарда колдонула баштады (А.Жалилов,160). Азыркы учурда райондун башчысы аким деп аталат. Мисалы: *Айтпаса төгүнбү, акимибиздин пейли менен адамгерчилиги кенен болгондуктан жеке бизди эле эмес бүткүл райондун ынтымагын, биримдүүлүгүн бирдей кармап келе жаткан билгичтигине ыраазычылыгыбызды билдирип, районубуз мындан ары да мыкты ийгиликтерге жетише берүүсүн каалоо менен кабарчылар колдон келгенин иштей беришимекчи.* («Эркин Тоо», 20.02.02.).

Акыйнек этн.(Юд., 41) болуп катталып, мааниси: кыздардын алым-сабак айтышып ырдоосу аталат. СССР учурунда унутулуп баратып, өздүк-көркөм чыгармачылыкта кайра жанданган сөз.

Барымта ист. (Юд.,113) Бул сөз да тарыхый сөз деп катталып: *барымтага келген малдай кылып* деген мисал көрсөтүлгөн. А.Жалилов бул сөздү азыркы учурда монгол тилинен өздөштүрүлүп, активдүү колдонулуп келе жаткан сөздөрдүн катарында көрсөткөн: Кыргыз тилинде монгол тилинен өздөштүрүлгөн айбанаттарга, алардын жашына байланышкан: коомдук-саясий түшүнүктөрдөн: *олжо, барымта, аймак, жарлык, жосун, кошун, черүү*; сыяктуу сөздөр учурайт (А. Жалилов, 163). Азыр бул сөз кайра пайдаланыла баштаган.

Бекет ист. почтовая станция (Юд.,126). Сөздүктө бул сөз орус тилинен кабыл алынгандыгы айтылып, тарыхый сөз катары каралган. *Бир бекет жол* деген мисал келтирилген. Ал эми Х.Карасаев бул сөз француздардын «пикет» деген сөзү, орус тили аркылуу келип киргендигин белгилеп, активдүү сөздөрдүн катарында көрсөткөн. (Х.Карасаев,67). Азыр кайрдан бул сөз активдешип, колдонулуп жүрөт. Мисалы, *Ар күнү эрте мененки тамакты ушерден колго алабыз, түштө жана кечинде Кузьмич бекеттерден ысык тамак алып берет* (К.Сактанов,84).

Далдал ист.т. посредник, маклер (гл.обр. при купле-продажа скота) (Юд.,182). *Калыстык сөздү как жарган далдалдары көп окшойт (у него, видимо, много искусных посредников)* деген элдик оозеки адабияттан мисал келтирилген. Х.Карасаев бул сөздү иран тилинен келип киргендигин белгилеп, биринчи маанисин *сода-сатык, арасын келиштирүүчү адам* деп талдаган, (Х.Карасаев,87). Азыркы учурда кайрадан активдүү колдонулуп жүрөт: *Акча рыногундагы мындай далдалчылык кызматын банктар ишке ашырат* (В.С.Автономов,73).

Дубан ист. уезд, округ (Юд., 200). Сөздүктө бул сөз да тарыхый сөздөрдүн катарында каралып, мааниси аймак, уезд, округ болуп көрсөтүлгөн. *Каракол дубаны; бир дубан элге даңкы чыккан күлүк* деген мисалдар берилген. Х.Карасаев бул сөздү кытай тилинен (дуан) келип кирген деп белгилеп, маанисин *аймак, участка* деп активдүү сөздөрдүн катарында берген. Азыркы кезде бул сөз кайрадан жанданып, пайдаланылып жүрөт. Мисалы, *19 адамдын тагдыры көлдүктөрдү эле эмес, жамы 7 дубан элдин көкүрөгүн канатып, жүрөк-жүлүнүн сыздатты* («Эл сөзү»,09.10.09). *Акматжан – бир болуш элдин дүнүйө, малы тең келбей турган, байлыгы дуванга малым адам* (М.Элебаев,126).

Жайма базар ист.т. (Юд.,216). Мурун Совет мезгилинде толчок деп аталып келген. Азыркы учурда кайрадан мурунку аталышы менен алмашылып, «жайма базар» деген түрү көбүрөөк сиңимдүү болуп калды десек тура болот го деген ойдобуз. Мисалы, *Кошумчалай кетсек, жайма базар 24-февралга чейин улантылат* ("Обон", 16.02.09). *Шаар эмес эле, жайма базар, жайнаган соодагер. Көчөлөрдө машиналардын гана пробкасы эмес, адамдардын да пробкасы болуп жатат* ("Де-факто", 17.04.08). *12-13-июлда Американын Нью-Мексико штатындагы Санте-Фе шаарында эл чыгармачылыгынын буюмдарынын бешинчи эл аралык жайма базары өткөрүлөт* ("Кыргыз туусу", 11.07.08). *Эми "ассамблея" деп жайма базар кыла тургандай ашыккандары түшүнүксүз ой туудурууда* ("Учур", 01.07.10). *Эске салсак, июнь окуясында Ош жайма базары өртөлүп, ал жерде соода кылгандар киши колдуу болуп өлтүрүлгөн болчу* ("Агым", 17.11.10).

Калем акы ист.т. (Юд.,331). Мааниси *бийлердин бүтүмдөрүн жазып берген адамга төлөнгөн акы* деп чечмеленип, *бүтүм жазган молдого «калем уч» деп башка берген; калем учка- уч асый, бийлерге түштү миң асый* деген элдик фольклордон мисал келтирилген. Азыркы учурда бул сөз кайрадан жанданып, активдүү сөздөрдүн катарында колдонулуп жүрөт. Мисалы, *бул макаланын калем акысын Балдар фондусуна которууңуздарды өтүнөм* ("Ден соолук",3/89:26).

Кеңсе: айыл аткомдун кеңсеси ист. (Юд.,374) деген сөз да тарыхый сөздөрдүн арасында көрсөтүлүп, мааниси: *канцелярия* деп берилген. Азыркы учурда кайра жанданып, адабий тилде колдонула баштады: *Жарыялоо үчүн экинчи нуска пайдаланылат жана аны кеңсенин тиешелүү кызматкери «Анык» деп визалап, мөөр басып, кол коет*(Т.Аширбаев, 129) деген мисалдарды алсак болот.

Курбандык чалуу ист. закляние жертвенного животного (Юд.,841). Х.Карасаев бул сөздү араб тилинен келип кирген деп белгилеп, мааниси дин. мал арнап мал союу, атап союу деген түшүндүрмө берип кеткен (Х.Карасаев,1986:167). Азыркы учурда деле атап мал союу колдонулуп эле жүрөт. Мисалы: *намаз окуу, ата-энени урматтоо парз, курбандык чалуу важиб* (И.Назирова: Дневник/ Хадистер). *Жан-дилден Анын жолуна сүйүнүү менен курман чалуу - ыймандын толукталышына ... деп үн каттык жана анын уулунун ордуна улуу бир курбандык тартууладык* (www.smashwords.com).

Мупту ар.ист муфтий; законовед, дававший фетву (Юд.,538).Бул сөз да Совет бийлигинин учурунда, атеисттик көз караштын негизинде, динге тиешелүү болгон сөздөрдүн көбү унутулуп бараткан эле. Азыр кайрадан жанданып, колдонулуп келе жатат. Мисалы, *Ар жылы ажы маселесинде паракорлук күчөп, дүйнөгө уят болуп келдик эле, эмки өзгөртүүдөн кийин 2011-жылдан баштап ажылыкты уюштурууну муфтиятка мыйзам негизинде жүктөдүк* («ЭркинТоо»,22.02.10). *Анын айтымында, зыяратка баруучуларды медициналык эмдөөдөн өткөрүү боюнча муфтият менен сүйлөшүүлөр жүргүзүлүүдө. Кыргызстан мусулмандарынын азирети муфтийи Чубак ажы Жалилов* («Супер инфо», 09.10).

Жыйынтыктап айтканда сөздүктө (ист.) деп белги коюлуп, жыйналган сөздөрдүн арасында, азыркы кезде кайрадан активдүү колдонулуп жаткан сөздөр аз эмес экендиги көрүндү.

Тилдин лексикасында эскирген сөздөр болобу, тарыхый сөздөр болобу башка сөздөр менен бирге активдүү колдонулуп, аз колдонулуп же колдонулбай калып, ошондой процесс жүрө берет. Мындай көрүнүш мезгилге көз каранды деп изилдөөчү Сапарбаев А. өзү айткандай, өзү талдаган көпчүлүк историзмдер, азыркы учурда кайрадан жанданып, активдүү колдонулууда. Анткени тил жандуу көрүнүш. Жогоруда эскирген сөздөрдүн катарында каралган сөздөрдөн мисал келтире кетсек, *сунет, дарс, битир, өлгөн адамга куран окутуу, жыртыш берүү, акыйнек, сөйкө салуу, кайчы куда ж.б.*

Совет Өкмөтүнүн тушунда орус тилинен келип кирген сөздөр жана орус тили аркылуу башка тилдерден өздөштүрүлгөн интернационалдык сөздөр дагы, кыргыз тилине мурун чыгыш тилдеринен башкача айтканда көп элдер менен ар түрдүү карым-катыш, байланыш аркылуу кабыл алынган сөздөрдүн кыргыз тилинин төл сөзү катары сиңип кеткен кээ бир сөздөрү менен алмашылгандыгы көрүнүп турат десек да болот.

Кыргыз Республикасы өзүнчө суверендүү мамлекет болуп, кыргыз тили-мамалекеттик тил статусун кабыл алгандан кийин, кескин түрдө тилибиздин өсүп-өнүгүшүнө шарт түзүлдү.

Адабияттар

1. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. –Б.: Шам, 1999. -976 б.
2. Автономов В.С., Э.Голустин «Экономика: мектеп окуучулары үчүн» Б.:199 б.
3. Аширбаев Т., Акматов Т. Иш кагаздары. – Б., 2001, - 344 б.
4. Аширбаев Т. Орфографиялык эрежелер. Туура жазуу жана адабий оңдоо боюнча практикалык колдонмо. – Ош: Кагаз ресурстары. 2005. – 116 б.
5. Карасаев Х. Өздөштүрүлгөн сөздөр: Сөздүк.-Ф., 1986. – 424 б.

6. *Карасаев Х.* Накыл сөздөр: Тил казынасынан баян – Ф.: Кыргызстан, 2-китеп .-1987. -344 б.
 7. *Карасаев Х.* Накыл сөздөр: Тил казынасынан. – Б.: Шам,1995. -500 б.
 8. *Жалилов А.* Азыркы кыргыз тили: I бөлүк. -Б.:Кыргызстан, 1996. - 232 б.
 9. *Элебаев М.* Жарыяланбаган с\чыгармалар: Документтер, күндөлүктөр, аңгемелер. Романдан үзүндүлөр, каттар, драма, адабий сындар, сүйлөнгөн сөздөр; Түзгөн жана баш сөзүн жазган Омор Сооронов. _ Ф.: Адабият, 1990. – 320 б.
- Журналдар: Ден соолук 3/1989; Ден соолук 9/1989
Гезиттер: «Эркин тоо», 20.02.2002-ж.; «Супер инфо» №359, 400, 401, 403 сандары сентябрь, 2009-2010жж.; «Кыргыз туусу», 9-11-сентябрь, 2003-жыл;
«Эл сөзү» №34(34) 09.10.09; «Апта жаңырык» №23 (285), сентябрь, 2010-жыл.